

Олена Чебанюк

Концепт «поле» та його фольклорні джерела у творчості Тараса Шевченка

У статті розглядається символіка й семантика концепту «поле» як природного локусу, що широко використовується у творах Тараса Шевченка не тільки як тло, на якому розгортається наратив, але і як алегорії свободи, символ батьківщини, вільної України. Простежується зв'язок авторської символіки із міфо-поетичною семантикою поля в народній українській поезії як свого й чужого простору та сполученості поля як безкрайнього простору і волі як безмежної свободи.

In the article semantics and symbolism of the concept "field" in the creative works of Taras Shevchenko are considered. A comparison with the folklore semantic of a field is made. The complexity and layering of the image of a field in Shevchenko's poetry of Late-year period are analyzed.

Природний простір і локуси природи широко використовуються у фольклорі й художній літературі для передачі людських почуттів, психічного стану героїв, для вибудовування паралелей та контрастів між станом навколишнього світу й душевними переживаннями людини, а також для експлікації архетипів, глибинних світоглядних констант і широких філософських узагальнень.

Єдність з природою, відчитання природи як своєрідного тексту – одна з характерних рис як фольклорної творчості, так і творчості поетів-романтиків. «Слов'янські поети, зокрема К. Маха, А. Міцкевич, Я. Коллар висловлювали думку, що у слов'ян більша, ніж в інших народів, потреба узгоджувати свої дії з природою і мучиться у випадку їх невідповідності. Це, безперечно, пов'язано з більшою і тривалішою роллю фольклору. В кожному напрямі згідно з його естетикою і світосприйманням відбувається свій відбір природних явищ і особливе до них ставлення», – зауважує львівський літературознавець Нонна Копистянська [5, с. 93].

В українській літературі вагомий внесок у розкриття глибинного зв'язку людина – природа, осмислення природи як універсального джерела життя людини як фізичного, так і духовного, а також у становлення пейзажної лірики зробив Тарас Шевченко. Природний простір у творчості Т. Шевченка є самодостатнім і самоцінним, тобто він є тією субстанцією, де людина разом із природою творить свій неповторний та унікальний Космос. Використовуючи міфопоетичні моделі, архетипи й світоглядні константи, фольклорні образи й символіку поет створює той образ батьківщини, який у наш час називають «міфом України» [2; 3]

У поетичній творчості Т. Шевченка поле є одним із найчастіше згадуваних природних локусів, до якого поет постійно звертається не тільки як до тла, на якому розгортається його власний наратив, але і як до алегорії свободи та символу вільної України. Поле у творах Тараса Шевченка – полісемантичне, має розгорнуту символіку, яка часто перегукується із міфо-фольклорною символікою цього локусу. Протягом всієї своєї творчості Т. Шевченко звертається до образної та символічної характеристики поля, щоб передати такі діаметрально протилежні душевно-психологічні стани, як тугу, відчай, розпач, радість, надію, мрію.

З часом місце і значення образу поля у Шевченка змінювалося, ускладнюючись, виконуючи різні функції й поступово набуваючи універсального звучання.

У ранніх творах Т. Шевченка вводить поле як тло, фон, на якому відбуваються типові для поетів-романтиків жахливі й трагічні події. Поетом актуалізується міфологічно-фольклорне сприйняття поля як чужого, демонічного, ворожого людині локусу, що протиставляється таким «обжитим» локусам, як село, вулиця, хата. При зображенні поля поетом актуалізується семантична опозиція *свій – чужий*, де поле відноситься до чужого, нелюдського простору. Опозиція *свій/чужий* належить до універсальних класифікаторів у архаїчній і традиційній картині світу й співвідноситься із іншими фундаментальними опозиціями, вживаними у народній культурі: *хороший – поганий, чистий – нечистий, людський – нелюдський, праведний – гріховний, живий – мертвий* [1, с. 381–382].

У руслі романтичної поезії вживається Т. Шевченком хронотоп *нічного поля/поля вночі* як небезпечного місця, межового локусу, де грань між світом людей і демонів стирається і можливий контакт із потойбіччям: тут блукає нещасна причинна дівчина, тут з відчаю заподіяв собі смерть козак, тут можуть залоскотати до смерті русалки, дівчина з горя перетвориться на тополю тощо. У поетичних творах Т. Шевченка часто зустрічається могила *в полі / в житі* край дороги. Адже, за народними віруваннями, край дороги ховали «нечистих» покійників, тобто тих, хто помер «неправильною», «не своєю» смертю.

Поле у ранніх творах Т. Шевченка має ознаки безмежності й порівнюється з морем: *«кругом поле, як те море широке синіє»*, тут віє-гуляє вільний вітер («Тополя», 1839) [8, с. 49]. Поле наділяється характерними для фольклорної поетики епітетами *широке* і *чисте*, що свідчить про його незаповненість атрибутами людського життя, недискретність. Синонімом такого поля часто виступає *степ*, а синонімом обробленого людською працею поля – *лан, рілля, нива*. Філософське осмислення життя як поля, світу як поля, що складається із стегу і лану, Шевченко подає у перших рядках «Заповіту» (1845) [8, с. 294]. «Незнаємо поле» – так називає поет широкий і безкрайній український степ, вдаючись до інтертекстуального посилання на «Слово о полку

Ігоревім» («З передсвіта до вечора», 1860) [8, с. 607]. Проте, якщо у фольклорі *поле*, як правило, не має власного імені, що вказувало б на його конкретну локалізацію, його етнічну приналежність, у Шевченка часто порушується ця фольклорна анонімність поля згадками про Великий Луг і козацькі могили в степу або в полі: «... *осталися, / Могили по полю, / Високі ті могили, – / Чорніють як гори*» («Іван Підкова», 1839) [8, с. 59].

Особливо яскраво поле як сакральний локус богів протиставляється профанному світові людей у «Перебенді» (1939): старий кобзар, що розважає людей веселими й сумними піснями на базарі, вигоні, в шинку, на бенкеті, залишаючись насамоті, щоб не бачили люди, ходить на могилу в чисте поле на розмову з Богом: «*В степу на могилі, щоб ніхто не бачив, / Щоб вітер по полю слова розмахав, / Щоб люди не чули, бо то боже слово, / То серце по волі з Богом розмовля, / То серце щебече господню славу, / А думка край світа на хмарі гуля*» [8, с. 28].

У поезіях Т. Шевченка часто актуалізується фольклорна символіка й семантика сполученості *поля* як безкрайнього простору і *волі* як необмеженої свободи. Образ безмежного українського поля, степу як простору абсолютної свободи, козацької України є центральним для українських поетів-романтиків і часто зустрічається у творах польських романтиків т. з. «української школи» (Ю. Словацький, Ю. Крашевський, Б. Залеський, М. Чайковський). Через всю творчість Т. Шевченка від самого раннього періоду наскрізною ниткою проходить образ чужини як «чужого поля». Вже у «Причиній» (1837) вперше вводиться образ «чужого поля», яке символізує чужу землю, чужу країну. Так, дівчина тужить за милим, який довго не повертається із своїх мандрів: «*Орел вийняв карі очі / На чужому полі, / Біле тіло вовки з'їли, – / Така його доля*» [8, с. 10]. Протягом всієї творчості поета спостерігаємо постійне й широке вживання поняття своєї та чужої землі для позначення семантичної опозиції *батьківщина – чужина, Україна – Російська імперія*. Таке постійне згадування «чужого поля» для позначення чужини, звичайно, зумовлене тим, що більшість свого життя Шевченко прожив за межами України, постійно ностальгуючи за рідною землею: «*Не втирайте мої сльози, / Нехай собі плетуться, / Чуже поле поливають / Щодня і щоночі, / Поки попи не засиплють / Чужим піском очі ...*» («Думи мої...», 1839) [8, с. 25].

Більш глибоке прочитання опозиції *свій – чужий* пропонує Шевченко у поезії «І мертвим, і живим...» (1845), де поле як чужий і нелюдський простір протиставляється своєму, олюдненому простору хати: «*У чужому краю, / Не шукайте, не питайте, / Того, що немає / І на небі, а не тільки / На чужому полі. / В своїй хаті своя правда, / І сила, і воля*» [8, с. 271].

В останніх віршах Шевченка «своє» поле – більш складний, багатозаровий образ, в якому поєднується

народна і авторська символіка: це – «добрий лан», на якому трудяться люди, і який символізує «свій світ» поета, що включає як фізичний простір України, так і внутрішній простір автора, тобто, і свою країну, і місію поета, як справу всього його життя: «...*Орю / Свій переліг – убогу ниву! – Та сію слово. Добрі жнива / Колись-то будуть*» («Не нарікаю я на Бога...», 1860, жовтень) [8, с. 617]. Для поета, який відчуває/передбачає свій скорий відхід в інші світи, означення чужого краю вже не потребує евфемізмів і чужину названо чужиною: «*Пшениця, жито, / На добрім сіялись лану, А люди так собі пожнуть / І скажуть: – Десь його убито, / Сердешного, на чужині!...*» («Якби з ким сісти...», 1860, листопад) [8, с. 625].

Для ранньої поезії Шевченка характерне також поєднання концептів *доля* і *поле*. Наприклад, у поезії «Думка» (1838) він двічі поєднує їх в контексті життя ліричного героя – «сироти без роду», який «*шука долі в чужім полі*» [8, с. 21]. Тут іде майже пряме цитування народних вірувань про хорошу й погану Долю, яка уявляється в антропоморфному вигляді, яку можна побачити, зустріти [4, с. 342–374]. Згідно з народними уявленнями, хороша Доля і урожайне поле в очах українця-землероба є синонімами, погана ж Доля «*за морем блукає*» – тобто, відірвана від своєї землі, на чужині: «*В того Доля ходить полем, / Колоски збирає; / А моя десь, ледащиця, / За морем блукає*» [8, с. 21]. В поезіях Шевченка *поле, воля* і *доля* часто поєднуються, створюючи характерну для народної лірики напружену атмосферу визначеності наперед життєвого шляху героїв. Так вони поєднані у пісні, яку співає дівчина Мар'яна: «*Має поле, має волю, / Та долі не має*» («Мар'яна-Черниця», 1841) [8, с. 136].

Найяскравіше багатозаровість концепту *поле*, його полісемантика й символіка розгорнута у поезії «Сон» («На панщині пшеницю жала...», 1858) [8, с. 561]. Замучена тяжкою роботою на панщині, жниця заснула, годуючи дитину. Уві сні вона бачить себе й сина на волі. Проте у двадцяти трьох рядках цього вірша Т. Шевченко подає набагато складнішу, ніж простенька фабула, історію, що відбиває українську ментальність і традиційну картину світу. Поле, як засіяна мати-земля, у віруваннях українців уособлювало жіноче начало, що родить, дарує життя рослинам, як жінка-мати дає життя дітям. Для українців-землеробів засіяне жито, пшеницею чи іншими злаками поле є також метафорою життя людини, що знайшло відображення в таких пареміях: «на життю, як на довгій ниві», «життя прожить, що поле перейти». Поле проектувалося на життя кожної окремої особи, яка його обробляла. Так, за народними віруваннями, зробивши закрутку на полі, можна було нашкодити життю самого хазяїна цього поля. Сон на полі, на полі життя є пророчим і він обов'язково має збутися: «*І сниться їй той син Іван / І уродливий, і багатий, / Уже засватаний, жонатий – / На вольній, бачиться, бо й сам / Уже не*

панський, а на волі; / На своїм веселім полі / Удвох собі пшеницю жнуть, / А діточки обід несуть» [8, с. 561]. Не випадково тут поетом вживається епітет *веселе поле*, що зберігає глибинний зв'язок із народними жниварськими піснями, в яких поле, на якому зібрано врожай, «веселиться». За народними віруваннями, на полі не можна лаятись, сваритися, а для того, щоб гарно воно вродило, треба співати й мати веселі настрої. Імплицитно в поезії присутнє і осмислення поля як межового простору між «цим» і «тим» світом, де можливі прориви в часі, передбачення і чудеса.

У поезіях Т. Шевченка поле також осмислюється як простір боротьби («поле борні»), боротьби між силами добра і зла. У Шевченка полісемантика поля підкреслюється різнокольоровою гамою, яку він застосовує для його змалювання, широко використовуючи асоціативні ряди. Так родюче поле має жовтий колір, зелене поле символізує поле роздолля й волі, червоний колір поля – поле битви, біле поле є полем смерті. Цікавою є гра кольорами поля, для передачі таких почуттів, як радість, смуток, туга. У поезії «Ой чого ти почорніло...» (1848), поет звертається до конкретного поля – поля під Берестечком – як до живої субстанції, як свідка минулої козацької слави: «Ой чого ти почорніло, / Зеленеє поле? / – Почорніло я од крові / За вольную волю» [8, с. 431]. В українській традиційній культурі жнива асоціювалися зі стражданнями і муками женців на полі. Тема страждання женців на полі генетично корелюється з мотивом життя, мук і смерті рослини. Дослідник історичної поетики О. Фрейденберг вважала, що мотив «життєвих мук і смерті» злакових рослин – «драма хліба» – пов'язаний з «вузлом образів про життя і смерть» і становить паралель «страждання рослини – страждання людини» [6, с. 54]. Збір врожаю пов'язаний також із метафорами боротьби, битви, вбивства та смерті на полі, що лягли в основу численних сюжетів жниварських пісень і балад у слов'янському фольклорі [7, с. 68]. Мотив кривавих жнив, покосів на полі, як полі життя, використано Т. Шевченком у поезії «Косар» (1847): «Понад полем іде, / На покоси кладе, / На покоси кладе – гори. Стогне земля, стогне море, / Стогне та гуде!» [8, с. 326].

Одним із центральних образів поезії Тараса Шевченка є образ самотньої тополі в чистім полі, що символізує молоду дівчину/жінку, самотню сироту і, врешті, саму Україну. Образ, навіяний народною баладою, піднімається поетом до широкого узагальнення й стає загальнонаціональним символом. У ранніх поезіях Т. Шевченко часто порівнює дівчину, якій судилась

нещаслива доля, із тополею в чистім полі: «...Та й вироста Ганна кароока, / Як тополя серед поля, / гнучка та висока» («Утоплена, 1841) [8, с. 142]. Катерина, покидаючи рідне село «Як тополя, стала в полі / При битій дорозі; / Як роса та до схід сонця, / Покапали сльози» («Катерина», 1838) [8, с. 36]. У вірші, написаному в казематі, наслідуючи стиль народних пісень, Шевченко порівнює сироту, у якого нікого й нічого немає, із билиною в полі: «Ой одна я, одна, / Як билиночка в полі, / Та не дав мені Бог, / А ні щастя, ні долі» [8, с. 315]. Баладний мотив метаморфози, перетворення дівчини у тополя ліг в основу авторської балади Т. Шевченка «Коло гаю в чистім полі» (1848). Дві сестри отруївши зрадливого козака, самі заподіяли собі смерть. Поле в даній поезії є основним місцем, де розгортається трагедія – тут відбуваються побачення, тут шукають отруйне зілля, тут знаходять останній притулок всі три герої: «А Бог людям на науку / Постає їх в полі / На могилі тополями / І тії тополі / Над Іваном на могилі, Коло того гаю; / І без вітру гоїдаються, / І вітер гоїдає» [8, с. 414].

Образ тополі серед поля вживається в пейзажній ліриці поета. Згодом він стане не тільки загальним літературним топосом, але й іконографічним символом України. У пейзажній ліриці Шевченка імплицитно зберігається зв'язок з народною баладою, де молода дружина або дівчина перетворюється на гнучку тополь, що озивається до милого. Наприклад, в поемі «Сон» (1844) «Тополі по волі / Стоять собі мов сторожа, / Розмовляють з полем» [8, с. 205].

Аналізуючи образ поля в творчості Тараса Шевченка, можемо констатувати наявність його глибинного зв'язку із фольклорною картиною світу українців. Концепт *поле* у творчості поета має полісемантичну палітру значень, розгорнуту символіку, яка часто перегукується із міфо-фольклорною символікою цього локусу.

1. Белова О. Свой – чужой / О. Белова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – Т. 4. – М.: Международные отношения, 2009. – 656 с.
2. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Григорій Грабович. – К.: «Радянський письменник», 1991. – 221 с.
3. Забужко О. Шевченків міф України / Оксана Забужко. – К.: Абрис, 1997. – 150 с.
4. Иванов П. Народные рассказы о Доле / П. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.
5. Копистянська Н. Час і простір у мистецтві слова / Н. Копистянська. – Львів: ПАІС, 2012. – 343 с.
6. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра / О. Фрейденберг. – Ленинград: Худ. лит.-ра, 1936. – 454 с.
7. Чебанюк О. Сюжетнотвірні функції концептів *життя – страждання – смерть* у жниварських піснях слов'ян / О. Чебанюк // Слов'янський світ. – 2010. Вип. 8. – С. 65–73.
8. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Радянська школа, 1954. – 676 с.